

תפקידן של הזהות והדת בתהליכי שלום¹ אוניברסיטת ג'ורג' מייסון

סקירה כללית: בעוד שמספר לא מבוטל של חוקרים ערכו מחקרים השוואתיים שבדקו את הגורמים השונים העשויים לשפר את האפקטיביות של תהליכי שלום, או, לחלופין, כאלה העלולים למנוע את קיומם של תהליכי שלום, הרי שתפקידן של הזהות ושל הדת בתהליכי שלום אינו נחקר דיו. כאשר יורדים לעובי הקורה ובודקים את תפקידן של הזהות ושל הדת ביישוב סכסוכים, מגלים תובנות שערכן לא יסולא בפז. לקחים הנלמדים מתהליכי שלום עשויים לעזור בפתרון סכסוכים ממושכים, אסימטריים ואתנו-לאומיים, והם גם יכולים לסייע במניעת התקוממות אלימה לאחר השגת ההסכם. מטרתו של מחקר זה היא לחקור את אותם הגורמים והתהליכים הקשורים בזהות ובדת שיכולים להציע פתרון ליחסים מסוכסכים בין קבוצות שונות ומחוללים שינוי ביחסים אלה.

המודל: המחקר מתבסס על מחקרים קודמים שנערכו על סכסוכים מבוססי-זהות. בסכסוכים מבוססי-זהות, אנשים בעלי זהות משותפת מפגינים נאמנות כלפי הקבוצה אליה שייכים, ואוחזים באמונה שהם בעלי גורל ואינטרסים משותפים ואף חולקים חוויות שליליות משותפות לזהות שלהם כגון הדרה וקיפוח. קבוצות בעלות זהות משותפת, המשולהבות בידי המנהיגים שלהן, שואפות להשיג מטרות בעלות אופי קהילתי, כגון שינוי התנאים החברתיים, ולהתעמת עם קבוצות אחרות במאבק על שלטון או משאבים.

מחקר זה מוסיף לניתוח את נקודת המבט של המרכיב הדתי. בהסכמי שלום רבים, הדת – וכמו כן, אנשי דת, ארגוני דת, או כל קבוצה שחרתה את הדת על דגלה – ממלאת תפקיד מפתח בדינמיקה של הזהות, וכן היא מהווה מרכיב חיוני בהצלחתו של תהליך השלום. ההתמקדות בדת נועדה למצוא דוגמאות מתוך מקרי המבחן השונים לכך שהדת ונציגיה מילאו תפקיד חיובי וקונסטרוקטיבי בתהליכי שלום. לעתים קרובות מדי, היחס כלפי הדת בהקשר של סכסוכים הוא כזה הרואה בה גורם רלוונטי רק במקרים שבהם הדת בעצמה היא חלק מהסכסוך או מקור הבעיה. אולם, גישה זו מתעלמת מכוחה של הדת הממוסדת לגייס את ההמון. הדת הופכת למרכיב חיוני להשגת שלום במקרים רבים, מכיוון שהיא מקבלת תמיכה נרחבת, גם מאלה שאלמלא המרכיב הדתי לא היו מתגייסים למטרה כלל. לאור זאת, הדת ממלאת תפקיד חיוני בתהליכי שלום והיא יכולה לתרום להשגת שלום אפקטיבי ובר-קיימא, גם כאשר אינה נמצאת בליבת הסכסוך.

על מנת לקדם את המחקר, פיתחו החוקרים מודל חדש. **מודל ה-BRIDGE הוא מודל לתהליכי שלום מבוססי-זהות.** המנגנונים הנוגעים לזהות בהקשר של תהליכי שלום מיוצגים על ידי מודל ה-BRIDGE, ששמו, בראשי תיבות, מסמן את המרכיבים הבאים:

1. **אסטרטגיות מחברות (Bonding Strategies):** קידומם של ערכים ומטרות משותפים; פיתוח זהות משותפת.
2. **אסטרטגיות מעודדות (Reassuring Strategies):** תמיכה בחופש ביטוי, הגדרה עצמית ואוטונומיה.
3. **אסטרטגיות מכלילות (Involving strategies):** הכללתם של מספר רב של שחקנים וצדדים בתהליך.
4. **קווים מנחים (Determining guides):** להתמודדות עם נושאי הליבה של הדינמיקה של זהות חברתית; הגדרה מחדש של הגבולות החברתיים; הפחתת איומים; מתן מענה לטראומות קולקטיביות; בניית אמון.

¹ תודה לפיטר ג'ונס - מנכ"ל Ottawa Dialogue, אוניברסיטת אוטאוה - על ניסוחו, באישור, של הדו"ח המסכם הזה המבוסס על המאמר "תפקידן של הזהות והדת בתהליכי שלום" [Role of Identity and Religion in Peace Processes] מאת קורוסטלינה ושות'. המחקר המקורי נערך כחלק מפרויקט המחקר - "מדוע זה עבד: מודל מבוסס-מחקר ליישוב סכסוכים", פרויקט שהוקם וממומן על ידי Bridging Insights, Inc. בהובלת בית הספר למשא ומתן ולפתרון סכסוכים של בית הספר הרווארד קנדי. Bridging Insights, Inc. הינו ארגון רשום ללא מטרות רווח המבקש לבנות מודל מבוסס-מחקר ליישוב סכסוכים שניב רעיונות, פרדיגמות ושיטות פעולה חדשים, שיהיו לעזר לאלה הפועלים באזורי סכסוך מגוונים (במסגרת זו נתן הארגון את הרשות למיזם תמכה ללמוד מהידע שיצר). בין השנים 2021 ו-2023 עבד ארגון Bridging Insights Inc. עם חמש אוניברסיטאות על מחקר השוואתי רב-תחומי מקיף שבחן מספר גדול של סכסוכים שהתקיימו בין השנים 1946 ו-2018 ובאו לבסוף על פתרונם. לקבלת מידע נוסף אנא פנו ל- research@bridginginsights.com.

5. **אסטרטגיות יוצרות-שוויון** (Equalizing strategies): הפחתת האסימטריה בין שני הצדדים ובהכללתו של צד שלישי.

אסטרטגיות חיבור מעודדות הבנה הדדית ותלות הדדית כדי לחולל שינוי חיובי ואת היכולת לגלות דרכים משותפות לקראת העתיד. קידום ערכים משותפים כגון זכויות אדם, פיתוח חברתי-כלכלי ואמונה (הכוונה למחויבות לאמונות רוחניות וערכים מקודשים שאינם תלויי-דת), הולך בד בבד עם תהליכי שלום מוצלחים וברי קיימא. יתר-על-כן, יש לתת עדיפות לערכים הקשורים בזכויות אדם וצדק על פני אלה הקשורים בפיתוח כלכלי ושגשוג, וזאת מכיוון שבמקרים מסוימים, מושג השלום נקשר לפיתוח כלכלי הנחשב כמטרת-על המשותפת לכולם, אך יש מקרים שמטרה זו איננה מובילה לשוויון או להכללתם של קבוצות מוחלשות, ואינה נותנת מענה לטראומות שלהן. תהליכי שלום מוצלחים, לעומת זאת, כרוכים בבניית זהות משותפת – אזורית או לאומית. קיימת התאמה מובהקת בין יצירת משמעות אזרחית כחלק מהזהות הלאומית לבין יצירת תהליכי שלום ברי קיימא. מסגור אתני צר-אופקים לשאלת הזהות, או התעלמות ממושגים הקשורים לזהות משותפת רחבה יותר, נקשרים לרוב עם תהליכי שלום כושלים. האסטרטגיות המוצעות לעיל חותרות לתת מענה לסכסוכים מורכבים מבוססי-זהות, על ידי הפחתת הסטריאוטיפים והדעות הקדומות הרווחים בקבוצות אתניות; הפחתת מטרות ואינטרסים סותרים והפחתת התחרות; התמודדות עם זהויות בולטות ומגויסות ושינוי בסלחנות הציבורית כלפי אלימות.

אסטרטגיות מעודדות מבקשות להבטיח כי זהויותיהם של הצדדים המעורבים תקבלנה הכרה וכבוד ותילקחנה בחשבון בתוך תהליך השלום. הגנה על תרבות המיעוטים וחופש דת רווחים יותר בתהליכי שלום מוצלחים וברי קיימא, בעוד תהליכי שלום כושלים לא נותנים מקום לחופש הזהות. כמו כן, בתהליכי שלום מוצלחים, קיבלה הזהות הלאומית ביטוי באמצעות הכללתם של שלל הקהילות האתניות בתהליך המשא ומתן וכינון השלום, ונתפסה כמרכיב חיוני במבנה הסוציו-אקונומי של המדינה. בנוסף, תהליכי שלום ברי-קיימא חרטו על דגלם מתן מענה לצרכיהם התרבותיים של קבוצות מיעוט, חיסול כל ביטוי של אפליה כלפי קבוצות מיעוט ושימור זכויותיהן התרבותיות, האזרחיות, הפוליטיות, החברתיות והכלכליות של הקבוצות הללו. אולם, החלת מדיניות לשילובם של מיעוטים בתוך זהות לאומית רחבה יותר מגיעה בד בבד עם פיתוח המשמעות האזרחית בתוך ההקשר של הזהות הלאומית, ועם פיתוח כלכלי. כמו כן, הנחלת אוטונומיה באזורים שונים לקבוצות שונות צריכה לקחת בחשבון את האיומים המסכנים הן את קבוצות המיעוט והן את רוב האוכלוסייה.

אסטרטגיות מכלילות מדגישות את החשיבות בשילובם של שחקנים משלל הקשת החברתית ואת השימוש בדרכי פעולה מגוונות בפיתוח תהליכי שלום ויישומם. אסטרטגיות אלה מעצבות מחדש את הדינמיקה של סכסוכים מבוססי-זהות בכך שהן מתייחסות לסוגיות כגון הצורך בשונות מיטבית², מעמד חברתי וכבוד עצמי; מפחיתות את ההתאמה הקיים בין מטרות לבין אינטרסים וממזערות איומים. הכללתם של מספר צדדים בתהליך הוכח כחיוני בהפיכתו של תהליך השלום מתהליך של משא ומתן גרידא המתנהל בין שני צדדים להסכם ממשי ומקיף. האסטרטגיות הללו כוללות מגוון גישות, למשל: (1) הכללתם של התארגנויות עממיות וקהילות שונות בתהליך; (2) גיוסם של כמה שיותר מגזרים חברתיים למהלך; (3) הכללתם של קבוצות מיעוט מגוונות. הכללתם של מספר מגזרים ושחקנים חברתיים וקיומו של משאל-עם עשויים להגביר את הסיכויים של הסכם השלום להחזיק מעמד לאורך זמן, במיוחד במקרים שבהם השחקנים המעורבים עברו הכשרה מיוחדת לרכישת כלים ולפיתוח מיומנויות ביישוב סכסוכים ובקיום דיאלוג, ונטלו חלק בהגדרת מתווה המשא ומתן ובהסכם הסופי. כמו כן, תהליכים דמוקרטיים התגלו כהכרחיים ביצירת מרחבי-דיון משותפים.

קווים מנחים הם עקרונות מנחים לטיפול בהיבטים הבסיסיים של דינמיקת זהות חברתית, הכוללים הגדרה מחדש של גבולות חברתיים, מזעור איומים, מתן מענה לטראומות קולקטיביות וטיפול אמון. תהליכי שלום מוצלחים מתמקדים בשינוי הגבולות החברתיים, היינו – הדרך בה אנשים מתייחסים לקבוצות-חוץ ולאופן בו הם מתנהגים

² שונות מיטבית (Optimal Distinctiveness) היא תיאוריה פסיכולוגית חברתית המסבירה את המניעים הפסיכולוגיים הגורמים לאנשים להזדהות עם קבוצות. התיאוריה קובעת שלבני אדם יש שני מניעים מתחרים: צורך להשתייך וצורך להרגיש ייחודי או נבדל. שני הצרכים הללו פועלים בניגוד והשאפה של אינדיבידואלים היא להגיע לאיזון מיטבי ביניהם.

כשהם נמצאים מחוץ לגבולות החברתיים שלהם. תהליכי שלום ברי-קיימא מייצרים זהויות חוצות-גבולות המדגישות את קווי הדמיון והקשרים הקיימים בין קבוצות, מגבירים מודעות בין-קבוצתית ומחוללים שינוי בנורמות החברתיות הנוגעות לקשרים בין-קבוצתיים. איומים ממשיים של סכסוכים הופחתו באמצעות הסכם הפסקת אש שהבטיח את קיומן של בחירות חופשיות והוגנות; החלתו של חוק חנינה שיעניק חנינה לקבוצות צבאיות-למחצה כחלק מתהליך השלום; פירוקם מנשק של שחקנים צבאיים-למחצה; קביעת אזורי שלום, עם מתן הבטחות שלא יהיה גירוש או עקירה בכוח של אוכלוסייה. לעומת זאת, איומים סמליים יכולים להיפטר באמצעות תהליכים מכלילים בדגש על האומה בכללותה, וכן באמצעות יוזמות חינוכיות חוצי-דת המפחיתות סטריאוטיפים חברתיים. התייחסות לטראומות מהעבר של הצדדים המעורבים כוללת ניתוח של רשומות היסטוריות ועדויות קהילתיות, קיום כנסים לאומיים ודיאלוגים על מאורעות העבר, והקמת ארגונים לזכויות אדם והכללתם בתהליך השלום. דיאלוגים ומחוות סמליות קשורים באופן הדוק לבניית אמון הנחשב לאבן יסוד של תהליכי שלום מוצלחים.

אסטרטגיות יוצרות-שוויון מבקשות לתקן לא רק את אי-השוויון השלטוני בין הצדדים השונים, אלא גם את הפערים הקיימים בצורות התפיסה השונות שלהם בנוגע לצדק. האסימטריה השוררת בין צדדים מסוכסכים מקבלת מענה באמצעות הקבלה והלגיטימיות שניתנת לאחד או לכמה מן הצדדים. הקמתם של בריתות אזרחיות ואיחודם של קבוצות מיעוט משפיעים לטובה על התהליך בכך שהם מגבירים את כוחן של קואליציות חדשות. קריאת תיגר על הלגיטימיות של מי מהצדדים רק מפחיתה את סיכויי של תהליך השלום להצליח ולהתקיים לאורך זמן. האסימטריה הנוצרת ממעורבותו של צד שלישי מתאזנת בכך שהגורם המתווך בין הצדדים איננו גורם מוטה עם אינטרסים אזרחיים ואיננו כזה החולק זהות עם אחד משני הצדדים בסכסוך. בנוסף, ניתן למזער את האסימטריה על ידי מעורבותו של צד שלישי שיש לו עניין רב בכינון שלום ויציבות, לעומת צד שלישי בעל אינטרסים באזור הסכסוך. עם זאת, המעורבות של גורם שלישי ניטרלי לא בהכרח משפיעה באופן חיובי על השגת תהליך שלום מוצלח, מכיוון שמעורבות מהסוג הזה איננה מקדמת או תומכת בהתמקדות בסוגיות הקשורות בזהות.

מקרי מבחן: על מנת לשלב את מרכיב הדת לתוך הניתוח ובכך להשלים את מודל ה-BRIDGE, מקרי המבחן שנבחרו בחנו את תפקידה של הדת, הן החיובי והן השלילי, או היעדר של השניים גם יחד, בסכסוכים הרסניים כמו גם בתהליכי שלום. בניתוח של מחקר זה על תפקידה של הדת בגרימת סכסוכים וביישובם, המוקד היה התפקיד החיובי שהדת ממלאת בתהליכי שלום. לעתים קרובות מדי, חוקרים נוטים לבטל ואף לזלזל בתפקידה של הדת, וחוטאים בכך שמתמייחסים לדת, לאידיאולוגיה דתית ולזהות דתית כאל הגורמים לסכסוך, או, לחלופין, ממזערים את תפקידה של הדת כגורם חוצה-גבולות שיכול להוסיף נדבך לזהויות השונות. לסכסוכים יש מספר וקטורים סיבתיים הדורשים, בהתאם, מספר וקטורים ליישוב הסכסוך, דבר שעלה באופן ברור מהמקרים שנבחנו במסגרת פרויקט זה.

על מנת לערוך ניתוח השוואתי, חולקו מקרי המבחן לארבע קטגוריות: תהליכי שלום מוצלחים (אלג'יריה, צפון אירלנד, דרום אפריקה); תהליכי שלום מוצלחים-למחצה (אנגולה, קולומביה, ניגריה, הפיליפינים, סודאן); תהליכי שלום בעייתיים (בנגלדש, גואטמלה, קוסובו); תהליכי שלום כושלים (סרי לנקה, אוקראינה). המקרים בכל הקטגוריות נבחנו לאור כל המרכיבים של מודל ה-BRIDGE, על מנת לבדוק כיצד השפיעו המרכיבים השונים על תהליכי שלום מוצלחים וברי-קיימא לעומת תהליכים שנכשלו ולא הצליחו לשמור על שלום לאורך זמן. ניתוח זה סייע בזיהוי תבניות וכלים יעילים הקשורים למרכיבים אלה, מתוך בחינת הגורמים התורמים לכישלונם של תהליכי שלום. ניתוח מקרי המבחן הוביל לפיתוחן של כמה אסטרטגיות ספציפיות המומלצות לכל אחד מהשלבים במודל ה-BRIDGE.

מסקנות: מתן דגש על זהות ודת אין פירושו כי יש להתייחס לשני המרכיבים החיוניים הללו בכל תהליך שלום כאל גורמים חשובים שניתן להוסיף לתהליך המשא ומתן ותו לא. מכיוון ששינוי חברתי הוא גורם קריטי בפתרון סכסוכים מבוססי-זהות, ההתמקדות בדינמיקה של הזהות ומתן קול לבעלי עניין מרכזיים והכללתם בתהליכי השלום מגדילות את הסיכויים להשגת הסכם שלום בר-קיימא. כפי שמדגיש מודל ה-BRIDGE, בלב המודל הזה עומד הצורך לטפל ביחסים ולשנות את טיבם. כאשר בוחנים תהליכי שלום, יש להתייחס למנגנונים הקשורים בזהות כטרנספורמטיביים ונורמטיביים כאחד, כפי שהוצג על ידי מודל ה-BRIDGE. יחד עם זאת, ובמידה לא פחותה בחשיבותה, מרכיב הדת יכול להיות אמצעי רב עוצמה להשגת ההכללה והשילוב שמתואר במודל ה-BRIDGE. חשוב להכיר בשחקנים מתחום

הדת הפועלים להפחתת האלימות ולשלבם בתהליך, במיוחד באלה החותרים לצדק, מפגינים חמלה, הולכים בדרכי שלום, ועושים זאת בשם מיטב מסורות הדת, ובכך מונעים מהפיכתה של הדת לנשק מחרחר-מלחמה וגורם המשבש תהליכי שלום. מודל ה-BRIDGE נותן גושפנקא ללקחים שנלמדו ממקרי המבחן שנבדקו, המדגימים בבירור עד כמה חשוב לכלול את הדת ואת נציגיה בכל תהליך שלום, וזאת מכיוון שהדת, לעתים קרובות מדי, אינה מנוצלת דיה כאמצעי לקידום ערכים, מסורות ואסטרטגיות משותפים לכינון שלום – מרכיבים החיוניים כל כך לתהליכי שלום עתידיים.

כמו כן, מדגיש מודל ה-BRIDGE את חשיבותם של הכללה מורחבת וייצוג הולם ומשמעותי, היינו, הכללתם של אנשים דתיים שאינם מיוצגים על ידי הרשויות המסורתיות. כפי שהדגימו מקרי המבחן, הסכמי שלום מוצלחים נחלו הצלחה גם באמצעות "הכללה רדיקלית", כלומר – לא רק הכללתם של מנהיגי דת שמטבע הדברים נכללים בתהליך, אלא גם של שחקנים חילוניים וגורמי דת אחרים שאינם זוכים לייצוג הולם על ידי האליטות הדתיות בעלות הכוח. באופן זה, ישקף התהליך כולו מגוון רחב יותר של אמונות והשקפות עולם מכל קשת החברה. לעתים קרובות, על מנת לנחול הצלחה יש להשתמש ב-"הכללה רדיקלית" כגורם מאזן לשימוש ב-"הדרה רדיקלית" שעושה הדת.